

УДК 35.072.1

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Тарасенко Т. М.,

к. держ. упр.,

*доцент кафедри державного управління та місцевого самоврядування,
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України,
м. Дніпро*

Проаналізовано поняття політичної відповідальності, узагальнено підходи до розгляду його природи в наукових роботах. Уточнено актуальні питання дослідження політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні в Україні.

Ключові слова: політична відповідальність, місцеве самоврядування, органи та посадові особи місцевого самоврядування, реформа місцевого самоврядування.

Tarasenko T. M.,

PhD in Public Administration,

*Associate Professor at the Department of Public Administration and Local Government,
DRIDY NAPA, Dnipro*

CONCEPT OF THE POLITICAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF THE LOCAL SELF-GOVERNMENT SCIENTIFIC RESEARCH

The paper has analyzed the concept of the political responsibility and has generalized approaches to the consideration of its nature in scientific works. There have been specified actual issues concerning the investigation of the political responsibility in the local self-government of Ukraine.

Key words: political responsibility, local self-government, bodies and officials of the local self-government, reform of the local self-government.

Для сучасної демократичної держави одним із ключових питань є забезпечення відповідального управління. Утвердження практики відповідальності органів публічної влади за свою діяльність перед громадянами передбачає досягнення певного рівня відносин між публічною владою та населенням. В основі таких відносин – забезпечення прав та свобод людини і громадянина, справедливості у регулюванні суспільних відносин у всіх сферах життя, довіра до влади, взаємодія й субсидіарна участь влади, бізнесу, громадянського суспільства у вирішенні суспільно значущих питань.

Загалом проблематика відповідальності публічної влади належить до найбільш складних у дослідженні проблем розвитку держави, права та публічного управління. У наукових роботах зазначається, що тільки на сучасному етапі історичного розвитку суспільство підійшло до вирішення цієї проблематики, що ідею відповідальності влади має бути реалізовано у XXI ст., за умови, що відбудуться рішучі зміни в соціальній активності та організованості мас [14].

Зокрема, останнім часом у зарубіжній та вітчизняній науці спостерігається зростання уваги до політичної відповідальності влади. Основну увагу дослідники зосереджують на розгляді політичної відповідальності парламенту, президента, уряду. Однак адміністративно-територіальні, муніципальні реформи останніх десятиліть в європейських країнах засвідчили зростання ролі місцевого самоврядування як форми публічної влади.

До основних результатів цих реформ, зокрема, можна віднести зміцнення значення органів місцевого самоврядування в забезпеченні соціально-економічного, культурного розвитку територій. Відповідно, особливого значення набуває питання політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні, забезпечення його розвитку на основі принципів доброго демократичного врядування на місцевому рівні.

Різні аспекти політичної відповідальності знаходять висвітлення в дослідженнях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як В. Торяник, Г. Малкіна, В. Мельниченко, М. Самуйлік, І. Халдай, Л. Балущька, Ю. Нисневич, В. Серебрянников, Н. Колосова, А. Чепус, В. Чиркін та ін.

Більшість наукових робіт за цим напрямом дослідження здійснено в галузі знань політології та права. Політологічні розробки сфокусовано на таких базових поняттях, як “політика” та “політична відповідальність”, у праві політична відповідальність розглядається крізь призму категорій “людина”, “право”, “норма” [18]. Основними теоретичними підходами до розгляду поняття політичної відповідальності є юридичний, політичний та соціально-моральний підходи [7], що зумовлене природою цього виду відповідальності. Разом із тим поза увагою залишається низка аспектів, що можуть мати дальше поглиблення в теорії публічного управління. Зокрема, ідеться про дослідження політичної відповідальності через її співвідношення з поняттями “політика” – “державна політика” – “управління” – “державне управління” – “публічне управління”. Це відкриває нові перспективи для поглиблення знань щодо регулювання відносин у сфері політичної відповідальності на основі врахування принципів, функцій публічного управління, ефективності та результативності виконання владних повноважень. Для публічного управління головний інтерес становить дослідження політичної відповідальності в розрізі використання влади, адже такі складові політичного процесу, як завоювання, утримання влади, подано в дослідженнях із проблем політології. Поряд із тим урахування результатів наукових пошуків різних галузей знань становить основу для подальшого уточнення змісту політичної відповідальності в діяльності органів публічної влади щодо вирішення питань місцевого значення.

Метою статті є дослідження підходів до розгляду політичної відповідальності та уточнення змісту цього поняття в місцевому самоврядуванні. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: аналіз визначень політичної відповідальності, виділення в них спільного й відмінного та конкретизація цього поняття як важливої категорії в публічному управлінні; розкриття на основі отриманих результатів актуальних питань дослідження політичної відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Аналіз визначень політичної відповідальності підтверджує висновок про складність та багатоаспектність цього поняття, а також відсутність єдності підходів до його визначення. Науковці зосереджують увагу: на визначенні об'єкта та суб'єктів політичної відповідальності; виокремленні суспільних відносин, пов'язаних із цим видом відповідальності; виділенні рівнів проблеми, як морально-психологічний стан суб'єктів політики, політичні та правові норми у цій сфері та настання негативних наслідків; характеристики змісту відповідальності в діяльності суб'єктів владних повноважень. Узагальнення тлумачень, що існують, дозволяє виділити низку спільних та відмінних положень у науковому баченні сутності та змісту цього поняття. Передусім це стосується поглядів на співвідношення політичної та юридичної (правової) відповідальності.

До спільних характеристик політичної відповідальності, що їй надано в сучасних публікаціях, належить відзначення того, що це відповідальність:

- за цільове використання влади (політичного представництва) [8, с. 181];
- виконання чи невиконання проголошених програм, зобов'язань, обіцянок [1, с. 172];

- відповідність чи невідповідність обіцянок політичних діячів (суб'єктів політики) їхній реальній діяльності, соціальний захист населення, шкоду завдану суспільству через неналежну діяльність, розвиток суспільства, реалізацію прав громадян; відповідальність політичної опозиції за шкоду завдану суспільству через невідповідну діяльність; вибір представників органів публічної влади громадянами на виборах [15; 17];

- відповідність між реальними проблемами в суспільстві та їхнім усвідомленням політиками, які здійснюють реформування [15];

- неспроможність органів державної влади та посадових осіб розробити та реалізувати політику, спрямовану на прогресивний розвиток суспільства [5, с. 144];

- неналежне здійснення суб'єктами політики законодавчо визначених функцій і повноважень [6, с. 48 – 49];

- політичні, економічні та соціальні наслідки для громадян рішень та дій інститутів публічної влади [9, с. 69];

- дії чи рішення, що призвели до несприятливих наслідків для суспільства, окремих груп суспільства або окремих осіб [4];

- неналежну реалізацію владних повноважень, які ті чи інші особи отримали від народу як єдиного джерела влади [2, с. 58].

До загальних характеристик політичної відповідальності науковці відносять: її можливість впливати на владу, забезпечувати відповідність політичного процесу до вимог суспільства, примушувати владу виконувати схвалені суспільством програми, спонукати владу виконувати умови “договору” між владою і суспільством; її виникнення саме у процесі діяльності різних суб'єктів щодо розроблення та реалізації політики, що має відбивати мету та напрями прогресивного розвитку суспільства [1, с. 172; 14; 13, с. 18; 19].

Політична відповідальність розглядається у вимірі організації та розвитку державної влади [13, с. 18]. Здебільшого вона розкривається через поняття обов'язку, відплати, покарання суб'єктів владних повноважень [4; 18]. До сторін цієї відповідальності відносять політиків, владу, опозицію, народ. Особливо підкреслюється політична відповідальність суб'єктів владних повноважень, які були обрані громадянами на виборах [18]. Суттєвим для розуміння природи політичної відповідальності є те, що вона розглядається як важливий інструмент стабілізації політичних відносин, а також запобігання суспільним конфліктам [19].

Крім того, до найбільш характерних рис політичної відповідальності науковці відносять її суб'єктивний характер. При цьому можна виділити кілька вимірів суб'єктивізму. Передусім такий характер пояснюється залежністю цього виду відповідальності від політичної, правової культури населення, розвитку практики оцінювання діяльності органів публічної влади, рівня розвитку політичної системи, зокрема політичних інститутів [8, с. 181].

До передумов суб'єктивного характеру політичної відповідальності також відносять відсутність чітких критеріїв оцінювання в цій сфері, зокрема в тому, що стосується оцінки стану державного управління. Цим, зокрема, пояснюється її відмінність від юридичної відповідальності [5, с. 144].

Для розкриття змісту суб'єктивності окремо розглядають моральний та психологічний фактори, у першу чергу стосовно вимог щодо високого рівня професійної компетентності, почуття обов'язку, патріотизму, усвідомлення суб'єктом владних повноважень своєї причетності до вирішення важливих для життя суспільства питань [17].

Суб'єктивний характер політичної відповідальності відбивається й у визначенні спрямованості предмета політичної відповідальності на важливі для життя суспільства питання, діяльність влади щодо реалізації яких має бути підтримана населенням. Саме орієнтування на суспільно значущі та сприйняті суспільством проблеми, які вирішуються суб'єктами політичної відповідальності, розглядається як певна гарантія та захист суспільства від суб'єктивізму їхньої діяльності [15].

У науковому середовищі існують різні підходи до розгляду ролі правових норм у закріпленні політичної відповідальності та її співвідношення з юридичною відповідальністю. Саме це питання найбільше ілюструє розбіжність наукових поглядів на природу політичної відповідальності. Зокрема, підкреслюється, що політична відповідальність, на відміну від правової відповідальності, що лежить у системі відносин "людина та норма", знаходиться в системі відносин "людина та виборець" (за умов отримання мандата на основі виборів) "людина та людина" (за умов отримання мандата шляхом призначення) [18]. Особливо гостро дискутується питання її розмежування з конституційною відповідальністю. Прикладами різних поглядів на ці питання є висновки:

– щодо обов'язковості для політичної відповідальності регулювання нормами права; саме забезпечення посилення відповідальності за практичну реалізацію публічно-владних повноважень зумовлює потребу її переходу в конституційно-правову [8, с. 181];

– розгляду політичної відповідальності через дотримання законності представниками влади [15];

– визначення інституту політичної відповідальності як системи політико-правових норм із передбаченням можливості настання негативних наслідків для суб'єктів політики за неналежну реалізацію законодавчо визначених функцій та повноважень [6, с. 48–49];

– тлумачення політичної відповідальності як специфічного політичного інституту нормативно-регулятивної спрямованості політичної діяльності соціальних суб'єктів. При цьому в окремих дослідженнях зазначається, що конституційна відповідальність за суттю є правовою формою політичної відповідальності, регулює відносини припинення владних повноважень, передачу влади внаслідок настання політичної відповідальності суб'єктів, зокрема й за умов відсутності юридичних підстав, а виходячи виключно з політичних мотивів [19];

– розкриття політичної відповідальності як специфічного функціонального політичного інституту, у якому розвивається нормативно-регулятивна спрямованість [21, с. 341];

– акцентування уваги на настанні політичної відповідальності за дотримання принципу конституціоналізму під час прийняття та реалізації політичних рішень у процесі управління справами суспільства та держави [9, с. 69];

– виокремлення міри відповідальності на основі відсторонення від влади внаслідок неналежного виконання своїх функцій, однак в цих діях відсутній

конституційний делікт (вчинення дії, що суперечить закону), інакше йдеться про конституційну відповідальність [2, с. 58];

– виокремлення головних відмінностей політичної відповідальності від конституційної відповідальності на основі констатації обов'язковості для останньої двох елементів: матеріального – делікт (правопорушення) та процесуального (обов'язковість участі судового органу) [16];

– можливості застосування політичної відповідальності за правопорушення та відсутності таких можливостей, причому друге буває частіше [20, с. 312];

– можливості приведення до інших форм відповідальності внаслідок настання політичної відповідальності (причому прийняття окремого закону про політичну відповідальність та запровадження його норм пов'язується з підсиленням моральності в організації державної влади) [18].

Серед аргументів дослідників стосовно відзначення більш загального змісту політичної відповідальності відносно інституту конституційної відповідальності є відзначення того, що політична відповідальність, крім органів державної влади, також охоплює питання відповідальності органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій у межах причетності їх до здійснення публічної влади [6, с. 49].

Розглядаючи сутність політичної відповідальності, окремі дослідники акцентують на відзначенні її перспективного (позитивного) характеру, що, на їхню думку, відрізняє її від юридичної відповідальності [8, с. 180]. Враховуючи те, що основними складовими формування відповідальності політичної особистості є соціально-політичні цінності, моральні принципи та правові норми [17], можна зазначити наступне. Перспективна форма відповідальності розкриває саморегуляційну складову політичної відповідальності, що базується на політичній культурі, моральних та етичних нормах, демократичних цінностях суспільства. Це, по суті, ціннісні основи діяльності суб'єктів владних повноважень. Для того щоб ця форма отримала практичне втілення, необхідне закріплення в нормативно-правових документах моральних, етичних норм поведінки, демократичних принципів, що дозволить матеріалізувати цю перспективну форму політичної відповідальності.

Важливим аспектом досліджень є розгляд питання настання під час реалізації політичної відповідальності негативних наслідків та покарання [Там само], що проявляються у втраті довіри та влади шляхом відкликання, розпуску тощо відповідного суб'єкта. Це належить до головних ознак політичної відповідальності. При цьому втрата влади може як супроводжуватися подальшим розглядом інших видів відповідальності (конституційної, кримінальної тощо), так і не мати наслідком настання іншої відповідальності. Тим самим можна зазначити, що політична відповідальність за своїм змістом є більш широким поняттям, ніж конституційна відповідальність, оскільки регулюється як правовими, так і політичними, а також соціально-психологічними нормами.

Украй важливим для дослідження є розгляд індивідуальної та колективної форм політичної відповідальності. Погоджуємося з висновком Ю. Нисневича про те, що під час здійснення політичним інститутом тих чи інших колективних дій відповідно до прийнятих колегіально чи індивідуально рішень кожен із тих, хто входить до його кадрового складу, є особисто відповідальним за участь або неучасть у таких діях. Лише за такого підходу має сенс розглядати політичну

відповідальність політичного інституту як колективного суб'єкта такої відповідальності [9, с. 63]. На думку дослідника, основою для забезпечення конкретизації суб'єкта відповідальності є визначення строку повноважень, чисельності депутатів, які обираються, персональний склад депутатів.

Відповідно, основою для забезпечення особистої відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні передусім є: чітко визначений термін повноважень ради, сільського, селищного, міського голови – для сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутатів якої обрано на чергових виборах, такий строк становить п'ять років, такий же термін повноважень визначено для сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах (ст. 141 Конституції України) [3]; загальний склад сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради – чисельність депутатів визначається залежно від кількості виборців, які належать до територіальних громад сіл, селищ, міст, проживають на території району в місті, району, області (ст. 16 Закону України “Про місцеві вибори”) [11]; склад ради – чисельність депутатів, яких обрано до відповідної ради (ст. 1 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”) [10]; положення про те, що повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів та визнання повноважень депутатів і закінчуються в день першої сесії нового скликання; законодавчо визначено, що депутат ради представляє інтереси всієї територіальної громади, має всю повноту прав, що забезпечують його активну участь у діяльності ради та утворюваних нею органів, має обов'язки перед виборцями, радою та її органами, виконує їхні доручення (ст. 49 названого Закону) [Там само] цього ж Закону. Тим самим в українському законодавстві закріплено окремі норми, що визначають можливість притягнення до політичної відповідальності органи та виборних посадових осіб місцевого самоврядування внаслідок втрати ними довіри та підтримки з боку виборців. Така відповідальність може розглядатися як форма публічно-правового тиску, примушення до відповідального використання влади від імені та в інтересах громадян.

Однак необхідно відзначити, що питання забезпечення особистої відповідальності за свою діяльність в умовах колегіального прийняття рішень можна віднести до найбільш складних у теорії та практиці публічного управління. Дослідження його, зокрема, передбачає належне врахування етичних, моральних норм поведінки особи у процесі реалізації владних повноважень, ціннісних настанов розвитку суспільства та держави в цілому.

Таким чином, значущість утвердження політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні як важливого засобу регулювання відносин щодо цільового використання влади від імені та в інтересах територіальної громади зумовлюється особливістю та специфікою цього виду відповідальності. Її застосування дає можливість членам територіальної громади притягати органи та посадових осіб, яких вони обрали на місцевих виборах, до відповіді за результати їхньої діяльності щодо вирішення питань місцевого значення. Цей вид відповідальності спрямовано на запобігання ризику ненаалежного використання владних повноважень та впливає на забезпечення дієвості таких принципів місцевого самоврядування як народовладдя, виборність, підзвітність і відповідальність перед територіальними громадами їхніх органів та посадових осіб.

Отже, органи та виборні посадові особи місцевого самоврядування передусім відповідальні перед територіальною громадою, яка їх обирає. Водночас на окремий розгляд потребує питання такої відповідальності перед державою. Роль територіальної громади, перед якою зазначені суб'єкти є політично відповідальними, визначається рівнем децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування. Відповідно, за умов демократичної децентралізації територіальна громада, громадяни є головними сторонами, перед якими відповідальні названі суб'єкти, а в умовах централізації йдеться, скоріше, про політичну відповідальність перед державою.

В умовах реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади актуалізується питання закладення умов для регулювання відносин політичної відповідальності в цій сфері. На цьому рівні публічного управління, найближчому до громадян, важливо забезпечити належну взаємодію й взаємну відповідальність громадян та органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що може розглядатися як важливий крок для забезпечення відповідального управління й повернення довіри громадян до влади. Зокрема, це актуалізує питання проведення активної діяльності з формування в громадян навичок та вмінь реалізовувати права і свободи у сфері вирішення питань місцевого значення. Розвиток цього інституту відповідальності потребує зміцнення основ правової держави, що передбачає наявність високого рівня громадянської освіти, політичної, правової культури, особистої відповідальності.

Дослідження дозволяє дійти висновку про те, що політичну відповідальність можна розглядати як відповідальність “вищого ґатунку”, необхідним середовищем для функціонування якої є наявність високих стандартів демократичного суспільства та відповідальності влади перед громадянами на всіх рівнях. На сучасному етапі державотворчих процесів в Україні це питання є викликом, ціннісним орієнтиром розвитку публічного управління, зокрема місцевого самоврядування.

Подальше поглиблення знань за цією проблематикою передбачає розкриття інституціональної та функціональної складової політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні. Зокрема, потребує більш детального розгляду можливість того, щоб політична відповідальність виступала засобом саморегулювання та внутрішнього цензора в діяльності суб'єктів владних повноважень щодо вирішення питань місцевого значення. Тобто розкриття потенціалу саморегулювання особливо стосується тих аспектів, які не завжди охоплюються правовими нормами, а більше пов'язані з поняттями сумління, моралі, справедливості в діяльності органів публічної влади.

Список використаних джерел

1. Балуцька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості // Вісник Львів. ун-ту. Серія філос. 2011. Вип. 14. С. 166–174. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/viewFile/843/871>.
2. Колосова Н. М. Теория конституционной ответственности: природа, особенности, структура: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. М., 2006. 368 с.
3. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-вр. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254-k/96-вр/page3>.
4. Лескин В. Интернет-передача “Обретение смыслов”. Тема: “Политическая ответственность”. Вып. № 135 / Центр Сулакшина (Центр науч. полит. мысли и идеологии). URL: <http://rusrand.ru/tv/meaning/politicheskaja-otvetsvennost> 13.07.2017.

5. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. Київ: Атіка, 2005. 240 с.
6. Малкіна Г. М. Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Філософія. Політологія. 2010. № 100. С. 48–51. URL: http://papers.univ.kiev.ua/filosofija_politologija/articles/The_institutes_of_the_political_responsibility_as_an_element_of_checks_and_balances_system_16959.pdf, 19.07.2017.
7. Мельник Ю. П. Політична відповідальність: теор. підходи до аналізу поняття в наук. літ-рі // Грани. 2013. № 3 (95). С. 59–63.
8. Мельниченко В. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності // Вісник Нац. академії держ. упр. при Президенті України. 2011. Вип. 1. С. 175–183. Доступ. також у PDF: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2011-1-25.pdf>, 18.10.2016.
9. Нисневич Ю. А. Политическая ответственность: институциональная постановка проблемы / Ю. А. Нисневич // Полис. Политические исследования. 2013. № 4. С. 62–74. Доступ. також у PDF: <http://www.politstudies.ru/files/File/2013/4/6.pdf>, 18.10.2016.
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr/page>.
11. Про місцеві вибори: Закон України від 14 лип. 2015 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19.
12. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України, зі змінами. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/93-15>.
13. Самуйлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 “Політичні інститути та процеси”. Одеса, 1997. 24 с.
14. Серебрянников В. В. Ответственность власти // Представительная власть: мониторинг, анализ, информация. 1996. № 8 (15). URL: http://www.niiss.ru/mag11_otvets_vlas.shtml, 13.07.2017.
15. Словарь по политологии. URL: <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-1384.html>, 19.07.2017.
16. Соколыщик И. Конституционно-правовая ответственность и политическая ответственность. Основные отличия // Юрclub. Виртуальный клуб юристов. 21.11.2002. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/other/article24.html>, 19.07.2017.
17. Співак В. М. Політична відповідальність // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. Київ; М. 792 с. URL: http://leksika.com.ua/15530910/legal/politichna_vidpovidalnist, 19.07.2017.
18. Сулакшин С. Интернет-передача “Обретение смыслов”. Тема: “Политическая ответственность”. Вып. № 135 / Центр Сулакшина (Центр научной политической мысли и идеологии). URL: <http://rusrand.ru/tv/meaning/politicheskaja-otvetsvennost>, 13.07.2017.
19. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 17 с. URL: <http://disser.com.ua/contents/17320.html>.
20. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: учебник / Ин-т гос-ва и права РАН. 8-е изд., перераб. и доп. М.: Норма; ИНФРА-М, 2013. 528 с.
21. Халдай І. В. Політична відповідальність влади як складова побудови правової держави // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л. І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) та ін.; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 339–345.

Надійшла до редколегії 05.09.2017 р.